

Ο "ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ" ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΗ ΠΑΠΑΛΗΓΟΥΡΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1952-67*

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, Επίκ. Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Στις 6.9.1953 ο τότε υπουργός Συντονισμού Παναγής Παπαληγούρας, μιλώντας στη Διεθνή Εκθεση Θεσσαλονίκης έλεγε τα εξής: "Δεν είμεθα βεβαίως φιλελεύθεροι, υπό την έννοια του κλασσικού φιλελευθερισμού του 19ου αιώνας. Πιστεύομεν εις έναν προσαρμοσμένον προς την σύγχρονον αποστολήν του κράτους και προς την διεθνή εξέλιξιν της τεχνικής, ρεαλιστικόν φιλελευθερισμόν".¹

Η παρούσα μελέτη πρωταρχικό στόχο έχει να συμβάλει στην κατανόηση αυτής της έννοιας του "ρεαλιστικού φιλελευθερισμού" του Παπαληγούρα, έννοιας κεντρικής σημασίας για τη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής της περιόδου 1952-67 αν αναλογισθούμε τη συμβολή του ξεχωριστού αυτού έλληνα πολιτικού στη χάραξη και την πραγμάτωσή της.

Είναι ίσως περιττό να αναφέρουμε ότι η ενασχόλησή μας με την προβληματική αυτή είναι ιδιαίτερα επίκαιρη, αν θυμηθούμε τις πρόσφατες συζητήσεις στο Γ' Συνέδριο της "Νέας Δημοκρατίας"², τις συζητήσεις σχετικά με τις θεωρητικές αρχές της οικονομικής πολιτικής της τριετίας 1990-93 αλλά και τη διαδεδομένη άποψη ότι η μεταπολεμική οικονομική πολιτική στην Ελλάδα ήταν κευσιανή.³

Ο Π. Παπαληγούρας γεννήθηκε το 1917. Σπούδασε Νομικά στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας με πνευματικό καθοδηγητή τον Π. Κανελλόπουλο. Από το 1936 ως το 1940 κάνει μεταπτυχικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης στο Δίκαιο, τη Φιλοσοφία και τις Διεθνείς Σχέσεις. Το 1940 αναγορεύεται υφηγητής του Πανεπιστημίου της Γενεύης κατέχοντας τον πρώτο από τρεις προβλεπόμενους τόμους ενός έργου με τίτλο "θεωρία της Διεθνούς Κοινωνίας", στο περιεχόμενο του οποίου θα αναφερθούμε παρακάτω. Κατά τη διάρκεια της κατοχής διορίζεται γενικός γραμματέας στην εξόριστη κυβέρνηση του Λονδίνου, και με την απελευθέρωση αναλαμβάνει υφυπουργός στο Υπουργείο Εφοδιασμού. Πολιτεύεται στις εκλογές του 1946 και από τότε εκλεγόταν βουλευτής Αργολιδο-κορινθίας και μετέπειτα Κορινθίας. Διορίζεται υφυπουργός (1952-53) και υπουργός Εμπορίου (1953-54), υπουργός Συντονισμού (1954-55), υπουργός Εμπορίου και Βιομηχανίας (1956-58) και υπουργός Συντονισμού (1961-63). Η δικτατορία τον βρίσκει υπουργό Εθνικής Άμυνας, ενώ μετά την πτώση της αναλαμβάνει διοικητής στην Τράπεζα της Ελλάδος. Το

* Ευχαριστώ θερμά τον κ. Πέτρο Ράπτη για την πολύτιμη βοήθειά του στη συγκέντρωση της βιβλιογραφίας του Παναγι Παπαληγούρα.

1. Βλ. *Εμπρός* 8-9-1953, σελ. 1 και 3.

2. Πρβλ. Π. Καζάκου, Το δράμα του ελληνικού φιλελευθερισμού, *Ελευθεροτυπία* 22-7-94, σελ. 47.

3. Για την ανασκευή της άποψης αυτής βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Κείσιανή θεωρία και ελληνική οικονομική πολιτική. Μύθος και πραγματικότητα*, Αθήνα 1990, (Κριτική).

Νοέμβριο του 1974 γίνεται πάλι υπουργός Συντονισμού και μετά τις εκλογές του 1977 αναλαμβάνει το υπουργείο Εξωτερικών. Παραίτεται για λόγους υγείας το 1978 έχοντας ολοκληρώσει τις διαπραγματεύσεις για την προσχώρηση της χώρας στις Ε.Κ. και αποχωρεί από την ενεργό πολιτική. Πέθανε το 1993.⁴

Παρά το γεγονός ότι ο Παπαληγούρας ήταν ο κατ' εξοχήν αρμόδιος των κυβερνήσεων Συναγερμού και ΕΡΕ για την οικονομική πολιτική, η συνεισφορά του δεν έχει αναγνωρισθεί όσο θα έπρεπε. Μια πιθανή εξήγηση θα μπορούσε να είναι ότι στις βιογραφικού τύπου αξιολογήσεις της πολιτικής Καραμανλή⁵ δεν υπάρχει θέση για τον πολιτικό που έστω και πρόσκαιρα (1958-60) αντιτάχθηκε στις επιλογές του αρχηγού του. Μια άλλη εξήγηση βρίσκεται στο γεγονός ότι παρά τις αξιόλογες κοινωνικο-φιλοσοφικές του δημοσιεύσεις της δεκαετίας του '30 ο Παπαληγούρας, από τη στιγμή που εισήλθε στην πολιτική, δεν συνέχισε να παράγει συγγραφικό έργο, κριτικό ή αποτιμητικό, της μακρόχρονης εμπειρίας του με τα κοινά. Η γνωστή στον κύκλο των συνεργατών του τελειομανία και η αναθλητικότητα του μας στέρησε όχι μόνο τη δυνατότητα να έχουμε τη γραπτή του μαρτυρία για τα οικονομικά προβλήματα της εποχής, αλλά και μια μονογραφία για τον Καρτέσιο, αποσπάσματα της οποίας γράφηκαν στη διάρκεια της δικτατορίας.⁶ Έτσι οι μόνες πηγές προσέγγισης της σκέψης του και ανασυγκρότησης των απόψεών του περί οικονομικής πολιτικής είναι οι αγορεύσεις του στο Κοινοβούλιο, οι πολυάριθμες συνεντεύξεις του στον καθημερινό τύπο και η αραιή αρθρογραφία του σε θέματα άμεσης επικαιρότητας.

Η μεταπολεμική οικονομική ανασυγκρότηση έπρεπε, κατά τον Παπαληγούρα, να στοχεύει στην αναδιάρθρωση της οικονομίας της χώρας, έτσι ώστε και πλήρης εκμετάλλευση του πλουτοπαραγωγικού δυναμικού της οικονομίας να υπάρξει και - μέσω των νέων τεχνολογιών που θα εισαχθούν - το Εθνικό Εισόδημα να αυξηθεί γοργά. Η ανυπαρξία τεχνογνωσίας και η ανεπάρκεια κεφαλαίων στον τόπο το 1953 επιβάλλουν μια φιλελεύθερη εξωτερική οικονομική πολιτική. Η νομισματική σταθερότητα είναι παράγων εκ των ων ουκ άνευ για τον ορθολογικό προγραμματισμό νοικοκυριών και επιχειρήσεων και για το ξένο κεφάλαιο που θα συνδράμει στην αναπτυξιακή προσπάθεια. Για τους λόγους αυτούς η ισοσκέλιση του τακτικού προϋπολογισμού (προσπάθεια που είχε αρχίσει επί Καρτάλη), η κατάργηση του δελτίου γενικών διανομών και η απελευθέρωση του εισαγωγικού εμπορίου που συνόδευσαν την νομισματική μεταρρύθμιση είναι αδιαίρετο σύνολο. Κατά τον ίδιο, η κυβέρνηση τονώνοντας τον ανταγωνισμό "δεν ανταπεκρίθη μόνον εις το αίτημα της διεθνούς συνεργασίας ... (αλλά) εξησφάλισεν εις την ελληνικήν οικονομίαν μίαν βασικήν προϋπόθεσιν υγείας, την προοδευτικήν απαλλαγήν της από τον παρασιτισμόν".⁷

Η νομισματική σταθερότητα δεν αποτελούσε όμως για τον Παπαληγούρα αυτοσκοπό, ούτε η πίστη του στην ελεύθερη λειτουργία των αγορών ήταν δογματική. Ενήμερος

4. Βλ. Κ. Δεσποτόπουλος, Παναγής Παπαληγούρας, *Καθημερινή*, 30-5-93 και Ν. Νικολάου, Π. Παπαληγούρας, Ένας πολιτικός μπροστά από την εποχή του, *Το Βήμα*, 9-5-83.

5. Βλ. για παράδειγμα Μ. Εβερτ, Καραμανλής, ο αναμορφωτής, Αθήνα, χ.χ.

6. Βλ. Μ. Νεοφωτίστου Ζήκα, Τι κάνουν οι πολιτικοί όταν δεν κάνουν πολιτική; Παναγής Παπαληγούρας: Μαθηματικά και γεωγραφία, *Συνέντευξη, Επίκαιρα*, 24-9-71 καθώς και Σ. Ψυχάρης, *Οι μνηστήρες της εξουσίας στο παιχνίδι της αλήθειας*, Αθήνα 1977 (Παπαζήσης), σελ. 139-174, εδώ σελ. 147.

7. Βλ. *Εμπρός*, ο.π. σελ. 1.

των μεταπολεμικών τρόπων διαχείρισης της οικονομίας επέμενε ότι τα οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης του 1954 θα διέπονται "υπό οικονομικής ορθοδοξίας"⁸, η οποία προέκυψε ως γονιμότερος τρόπος διαχείρισης της οικονομίας από άλλα παρεμβατικά συστήματα. Η ορθοδοξία αυτή είναι ένας φιλελευθερισμός που εμφανίζεται ως "ρεαλιστικόν σύστημα όχι μόνον οικονομικής αλλά και βαθύτατα κοινωνικής πολιτικής".⁹ Έτσι μεταξύ πληθωριστικής παράνοιας και αντιπληθωριστικής υστερίας ήταν επιβεβλημένη μια μέση οδός, που και τον πληθωρισμό θα κρατούσε χαμηλό και θα παρείχε τα αναγκαία χρηματικά μέσα για να οξυγονωθεί η παραγωγική προσπάθεια. Η στήριξη των γεωργικών εισοδημάτων μέσω των τιμών ασφάλειας αυξάνει την αγοραστική δύναμη των αγροτών και τους συνδέει με το εμπόριο και τη βιομηχανία αποκαθιστώντας την ομαλή λειτουργία των ιστών του οικονομικού κυκλώματος. Ο κοινωνικός χαρακτήρας της παρέμβασης προκύπτει από τη διαθεσιμότητα της κρατικής βούλησης να επέμβει, όταν αυτό κρίνεται αναγκαίο, για να διορθωθούν ατέλειες της αγοράς και για να ανακουφιστούν πρόσκαιρα με διάφορους τρόπους όσοι δεν μπορούν να προσφέρουν στην αγορά ό,τι αυτή επιθυμεί.

Η πολιτική αυτή οικονομικών ενισχύσεων δεν θα έπρεπε να αποτελεί μονόδρομο. Ο λησός μπορεί να θέτει αιτήματα περί διαρκούς βελτίωσης του βιοτικού του επιπέδου, "είναι έργον όμως της πολιτικής ηγεσίας να είπη μέχρι ποίου επιπέδου δύναται να φθάση η κατανάλωσις εκάστοτε".¹⁰ Τα όρια τα θέτουν οι παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας και το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Οσον αφορά το πρώτο, το κράτος διευρύνει τις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας με επενδύσεις στην υποδομή, μέσω της νομοθεσίας και μέσω ποιοτικών ελέγχων στο πιστωτικό σύστημα. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να εξαρθεί η προσωπική συμβολή του Παπαληγόυρα στην εθνικοποίηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στη ΔΕΗ (1957), γεγονός που βοήθησε στην ολοκλήρωση της ως τότε κατατημένης αγοράς ηλεκτρικής ενέργειας στον τόπο εξασφαλίζοντας ενιαία τιμή κιλοβατώρας σ' όλη τη χώρα. Οσον αφορά το δεύτερο, η πολιτεία έπρεπε να ενισχύει συστηματικά το εξαγωγικό εμπόριο ωθώντας το σε επιδόσεις που θα ανακούφιζαν τη συναλλαγματική θέση της χώρας. Για τον ίδιο λόγο έπρεπε η Ελλάδα να επιλέξει (την περίοδο 1958-60), παρά τις αντίθετες απόψεις, τη σύνδεση με την ΕΟΚ και να επιδιώξει την οικονομική της αναβάθμιση μέσα από την τόνωση των δομών του ανταγωνισμού υπό την παράλληλη προστασία του σταδιακού δασμολογικού αφοπλισμού της βιομηχανίας.

Σε σχέση με την αξιολόγηση και τα πρακτικά αποτελέσματα των παραπάνω επιδιώξεων οι γνώμες διίστανται. Τα επιτεύγματα στους διάφορους δείκτες της οικονομίας μιλούν από μόνα τους¹¹ όπως επίσης η περιφνημη αποστροφή του J. Meynaud ότι η Ελλάς της εποχής είναι "τέλειον παράδειγμα περιπτώσεων ιδιωτικού πλουτισμού με βάση τις εισφορές του Δημοσίου".¹²

8. Βλ. *Εφημερίς αιτήσεων της Βουλής*, Περίοδος Γ., Σύνοδος Γ., Τόμος Α, Συνεδρ. 20η, 17-12-1954, σελ. 353

9. ο.π.

10. *Εφημερίς αιτήσεων της Βουλής*, Συνεδρ. ΙΔ, 21-1-1962, σελ. 188.

11. Βλ. *Εξελίξεις βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας κατά την εικοσιπενταετίαν 1950-75*, στο *Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος 1958-75*, Αθήνα 1976 (Υπ. Συντακτικού, Διεύθυνση Εθνικών Λογαριασμών, Αρ. 23) σελ. 11-39.

12. Ζ. Μεινώ, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα (Μπιάιρον), σελ. 257. Για τον ίδιο ο Παπαληγόυρας ήταν πολιτικός "που τρέφει μεγάλες φιλοδοξίες και υποστηρίζεται από τον κόσμο των επιχειρήσεων" ο.π., σελ. 255.

Ως κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΡΕ ο Παπαληγούρας άσκησε έντονη κριτική στην πολιτική της Ένωσης Κέντρου για τη ριζική ανατροπή των θεμελιών της οικονομικής πολιτικής που η τελευταία, κατά την άποψή του, επιχειρούσε.¹³ Τον ενοχλούσε ιδιαίτερα, ο "καταναλωτικός χαρακτήρας" του προϋπολογισμού του 1964. Οι υπέρμετρες αυξήσεις μισθών που δόθηκαν θεωρούνται πρόκριμα ανατροπής της ισοσκελίσης του τακτικού προϋπολογισμού, ενώ η πώληση χρυσών λιρών από πλευράς Τράπεζας της Ελλάδος οδηγεί σε μείωση του αποθέματος συναλλάγματος και σε εξασθένηση της αξίας της δραχμής. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθούμε σε κριτική προς τον Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ξ. Ζολώτα που κατά την άποψη του Παπαληγούρα τηρούσε επαμφοτερίζουσα στάση απέναντι στις επιδιώξεις της Ένωσης Κέντρου.¹⁴ Η κριτική αυτή μας οδηγεί στην άποψη του Παπαληγούρα περί ενεργού ζήτησης στην οικονομία. Μιλώντας το 1960 για την οικονομική πολιτική της τότε κυβέρνησης στην οποία συμμετείχε έπλεξε το εγκώμιο του Κένυς, γιατί υπέδειξε σε οικονομική θεωρία και πολιτική τη σημασία της ζήτησης για την πρόοδο της οικονομίας και την ανάγκη αύξησης της αμοιβής της εργασίας. Τη θέση αυτή ο Παπαληγούρας τη δέχεται υπό την προϋπόθεση ότι συμβαδίζει με την αύξηση της παραγωγικότητας, τη χαρακτηρίζει μάλιστα και "ηθικόν έρεισμα του φιλελευθερισμού του δευτέρου ημίσεως ... του 20ού αιώνας".¹⁵ Όμως η ενεργός ζήτηση δεν μπορεί να αυξηθεί τεχνητά, ειδικά δε για την Ελλάδα - και εδώ ο Παπαληγούρας συμφωνεί με τις απόψεις των Ξ. Ζολώτα και Δ. Χαλικιά - το ισοζύγιο πληρωμών, η ανεπάρκεια κεφαλαίων, οι δυσμενείς επιπτώσεις στην αποταμίευση και η έλλειψη προσαρμοστικότητας του εργατικού δυναμικού συνηγορούν κατά των πειραμάτων της πολιτικής της Ένωσης Κέντρου.¹⁶

Τελικά ως αναρωτηθούμε σχετικά με την ύπαρξη ή μη πνευματικών προγόνων αυτού του "ρεαλιστικού φιλελευθερισμού" που σκιαγραφήσαμε παραπάνω. Υπάρχει κάποιο ρεύμα στη σύγχρονη οικονομική σκέψη που διατύπωσε ταυτόσημες ή παραπλήσιες θέσεις, ή αποτελεί η αναφορά σε έναν "ρεαλιστικό φιλελευθερισμό" προπέτασμα καπνού για να συγκαλυφθούν κομψά κρατικές επιλογές που οδήγησαν πολλούς στο να χαρακτηρίσουν μεταδικτατορικά τον Παπαληγούρα ως "σοσιαλμανή";¹⁷

Ψηλαφώντας τις απαρχές της σκέψης του Παπαληγούρα ως μην ανατρέξουμε σε πρωτόλειες μαθητικές μελέτες που ζητούν τη μέριμνα του κράτους για την ενίσχυση της εγχώριας παραγωγής.¹⁸ Η επί υφηγεσία διατριβή του, αν και αποτελεί πραγματεία επί των διεθνών σχέσεων, είναι ένα κείμενο ωριμότητας που μας δίνει ένα μέτρο των αντιλήψεων του ανδρός. Συνοψίζοντας πολύ σχηματικά το πρώτο μέρος αυτής της κριτικής εργασίας

13. Βλ. *Πρακτικά συνεδρίασης της Βουλής*, Αθήνα 1964, Συνεδρ. Η, 3-4-1964, σελ. 155-175.

14. Βλ. Απόφαση του Π. Παπαληγούρα σε δηλώσεις του διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ξ. Ζολώτα σχετικά με την οικονομική κατάσταση της χώρας, *Καθημερινή* 11-1-1964.

15. Βλ. *Εφημερίς εισηγήσεων της Βουλής*, Συνεδρ. 101/24-5-1960, σελ. 387.

16. *Εφημερίς εισηγήσεων της Βουλής*, Συνεδρ. 21/21-12-1965, σελ. 454 κ.ε.

17. Όπως είναι φανερό το ζήτημα αυτό ερμειεύει απ'τα όρια της παρούσας μελέτης. Για μία πρώτη προσέγγιση βλ. Γ. Δράκου, *Η θωμηχανία. Όπως της έζησε ένας θωμηχανός*, Αθήνα 1980, σελ. 122 κ.ε. και Α. Παπαληγούρα, *Η οικονομική φιλοσοφία του Κ. Καραμανλή και η έκταση της διαδοχής "σοσιαλμανίας"*, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 26-11-1992.

18. Βλ. Κράτος και Προϊόντα, *Η ζωή του σχολείου*, Περιοδικό δημοσίευμα των μαθητών της σχολής Δ.Ν. Μακρή έτος 1ο, αρ. 3, Ιανουάριος 1932.

βλέπουμε ότι ο Παπαληγούρας αντιλαμβάνεται τη διεθνή κοινωνία να αποτελείται από εθνικά κράτη που δεν μπορούν μεμονωμένα να επιφέρουν αλλαγές στη διεθνή κοινότητα. Σ' αυτήν πρωταγωνιστούν πολιτικές ελίτ επικαλούμενες αρχές περί δικαίου και ηθικής αποδεκτές από τις εθνικές τους κοινωνίες προσπαθώντας να νομιμοποιήσουν με τη χρήση των αρχών αυτών τη δράση τους διεθνώς. Παρά την αναγνώριση της δυνατότητας που έχουν τα μεμονωμένα άτομα να παρέμβουν στο κοινωνικό γίγνεσθαι, δεν μπορούν από μόνα τους να επιφέρουν αλλαγές στο διεθνές περιβάλλον. Οι αλλαγές αυτές μπορούν να επέλθουν απ' τις πολιτικές ελίτ που καθοδηγούν (*dirigent*) τις μάζες και όχι από τα άτομα που τις συνιστούν.¹⁹

Αν η παραπάνω ανάγνωση είναι ακριβής, προκύπτει μία αντίληψη που δέχεται την καθοδήγηση της κοινωνίας από τις ελίτ, μία αντίληψη που μεταφερόμενη στο χώρο της οικονομίας δεν θα είχε πρόβλημα να δεχθεί την κρατική παρέμβαση. Ο Παπαληγούρας δέχεται λοιπόν τον κρατικό παρεμβατισμό, αλλά ταυτόχρονα τον περιορίζει στα πλαίσια που αναφέραμε παραπάνω δίνοντάς του μια συγκεκριμένη μορφή, η οποία βρίσκεται πολύ κοντά στην αντίληψη περί "κοινωνικής οικονομίας της αγοράς" που πρωτοδιατυπώθηκε από τον W. Eucken και επηρέασε τη γερμανική οικονομική πολιτική μεταπολεμικά.²⁰

Για τον Eucken η βάση μιας επιτυχούς οικονομικής πολιτικής ήταν η συνειδητή δημιουργία ενός νομικού και θεσμικού υπόβαθρου που εξασφαλίζει την τάξη (*Ordnung*) στην οικονομία. Η τάξη αυτή ενισχύει τον ανταγωνισμό, την ελευθερία εισόδου στις αγορές και την ελευθερία των συναλλαγών γενικότερα. Αποτελεί υποχρέωση του κράτους να κτυπά τα καρτέλ και να ελέγχει μονοπωλιακές / ολιγοπωλιακές καταστάσεις. Η οικονομική πολιτική επιβάλλεται να έχει διάρκεια και να αποφεύγει τις ριζικές αλλαγές, ενώ σημαντικό της μέρος καταλαμβάνει η κοινωνική πολιτική προς όσους δεν μπορούν παροδικά να αντλήσουν τα προς το ζην από την ελεύθερη αγορά.²¹

Υπάρχουν αρκετές ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της συγγένειας των απόψεων του Παπαληγούρα με αυτές του Eucken και της σχολής της "κοινωνικής οικονομίας της αγοράς".

1) Η κοινή αφετηρία του Παπαληγούρα και του Eucken από το έργο του M. Weber.²²

2) Η κοινή επιμονή τους, στη σημασία της τεχνικής ως παράγοντα που δρομολογεί εξελίξεις στην κοινωνία του 20ού αιώνα.²³

3) Η ανάγκη ενός ισχυρού κράτους που διορθώνει "κοινωνικά" τις ατέλειες της αγοράς βοηθώντας στην επίλυση του κοινωνικού ζητήματος.

19. P. Papaligouras, *Theorie de la societe internationale*, Zurich (Les editions polygraphiques), σελ. 139.

20. H. Grossecketter, *On designing an economic order. The contributions of the Freiburg School*, στο D. Walker (Ed), *Perspectives on the History of Economic Thought*, Vol. II, Aldershot, 1989 (Elgar). Βλ. επίσης και τα δοκίμια στους δύο τόμους που επιμελήθηκαν οι A. Peacock και H. Willgerodt, *German Neo-Liberals and the Social Market Economy and Germany's Social Market Economy. Origins and Evolution* που εξέδωσε το St. Martin's Press στη Ν. Υόρκη το 1989.

21. W. Eucken, *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Tübingen 1960 (Mohr), ιδίως σελ. 312 κ.ε. και του ίδιου, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, Berlin 1950 (Springer).

22. Πρβλ. P. Papaligouras, *Theorie* ..., ο.π. σελ. 36-38 και 48 κ.ε. και W. Eucken, *Die Grundlagen* ..., ο.π. σελ. 123.

23. Πρβλ. ενδεικτικά *Εμπρός*, ο.π. σελ. 1 και W. Eucken, *Grundsätze* ..., ο.π. σελ. 345 κ.ε. και του ίδιου, *Die Grundlagen* ... ο.π., ιδίως σελ. 149 κ.ε.

4) Η προσωπική φιλία του Παπαληγούρα με τους L. Erhard και A. Mueller-Armack, οπαδούς και συνεχιστές της παράδοσης του Eucken, με τους οποίους ο Παπαληγούρας διατηρούσε προσωπικές σχέσεις σ'όλη τη δεκαετία του '50 και του '60.

Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη ρητών αναφορών του ίδιου του Παπαληγούρα, το γεγονός ότι ήταν ένας από τους σημαντικότερους αλλά όχι και ο αποκλειστικός εκφραστής απόψεων περί οικονομικής πολιτικής την περίοδο 1952-67, αλλά και οι περίφημες "ελληνικές ιδιομορφίες" επιβάλλουν μία ιδιαίτερη προσοχή και αναζήτηση περισσότερων αποδεικτικών στοιχείων για να τεκμηριωθεί η συγγένεια πρώτου βαθμού μεταξύ "ρεαλιστικού φιλελευθερισμού" και "κοινωνικής οικονομίας της αγοράς".

Η οικονομική πολιτική της Ελλάδας μεταξύ 1952-67 αποτελεί ένα γόνιμο ερευνητικό πεδίο για την αναζήτηση των θεωριών, ιδεών και απόψεων που τελικά τη διαμόρφωσαν. Η ευρύτερη σύνθεση που θα προκύψει στο μέλλον θα πρέπει οπωσδήποτε να συνυπολογίσει την πολιτικο-ιδεολογική συνεισφορά του Παναγή Παπαληγούρα.